

קוים לתולדות הישוב באזורנו

ראשוני חברינו, שעלו על קרקע יגור לפני ארבעים שנה, היו גם ראשונים להתנחלות באזור כולו. נגד עיניהם השתרע עמק רחבי-ידים, מלא ביצות וריק מישובים. רק על הגבעות מסביב, פה ושם, קומץ של ביקתות — "ח'רבה" בערבית ועל מדרונות הכרמל שני כפרים ערביים: "בלאד-א-שייד" (כיום תל-חנן) ו"יג'ור", שאת שמו בצורתו העברית "יגור" קראו למשק שיסדו.

למראה נוף מוזר זה — עמק ריק מישובים, שבאופן טבעי הוא אזור חקלאי טפוסי, מתעוררת השאלה, האם זהו גופו הקדום של האזור הזה? הבה נסקור בקצרה את הכרמל, שהוא אמנם רובו מחוץ לאזורנו, כי רק על קצה מדרונו אנו יושבים, אבל הוא המעניק לנו שפע של גשמים ומי-תהום בבארות, והם הקובעים את משק-השלחין שלנו ושל האזור כולו.

ההסבר הרווח בקשר לשם "כרמל", שמקורו במושג "כרם-אל" היינו — שטח פורה של אזור כרמים ושדות, נראה מופרך מעיקרו בגלל צמצום השטחים החקלאיים בכרמל ואף השטח המעובד בו. כאז כן עתה, אדמתו לא עמוקה ולא מצטיינת בפוריותה. ואכן, שרידי הישובים הקדומים היו קטנים ואין אף תל בכרמל כולו שיהיה דומה בגודלו לאחד התלים בארץ.

גם בתיאור נחלות השבטים במקרא נזכרים שמות ישובים רק בסמיכות לכרמל (כגון: יקנעם לכרמל), אבל אף ישוב אחד בו עצמו. אמנם נמצאו שרידי ישוב וכן שרידי בית-כנסת בסביבת הכפר הדרוזי דלית-אל-כרמל, (יתכן שהיא "בית דלי" מתקופת המשנה). וכן העוספיא, היא "חוספא", הנזכרת בקינה קדומה על חורבנה ע"י הביזנטים. כמו כן נמצאה רצפת-פסיפס של בית-כנסת מאותה תקופה. יתכן, שתושביהם מאז כמוהם כדרוזים, שבנו את שני הכפרים הנ"ל מתוך מאמצי-התגוננות של מיעוט דתי לוחם במזרח התיכון, ולא בגלל השטחים הפוריים.

ברם, ההר הזה במרכז הארץ, הבולט בנופו הירוק והרענן תמיד, משך את תשומת-לבם של הקדמונים ונזכר רבות במקרא כסמל הניגוד בין המדבר והערבה לבין "ארץ הכרמל". ואולי במשמעות סמלית זו של ייחודו האקלימי והטופוגרפי "ככרמל בים יבוא" — הבולט בשפע גשמיו מכל סביבתו, כאז כן עתה, — מקור שמו. ואכן, בתעודה מצרית מתקופת הממלכה הקדומה הדנה במסע-צבאי-ימי לארץ כנען, מסופר שהספנים הגיעו עד לרכס הררי המזדקר לים ושמו "אף ראש האיילה", ומקובלת הדעה שהכוונה להר הכרמל שנראה להם כך מצד הים.

כן גם נקרא הכרמל "ראש קדוש" בפי הכנענים יושבי הארץ ונתקדש אצלם בפולחן ל"בעל כרמל", הוא "בעל צפון", הוא "הדד" — אל הסערות והברקים, המטיל פחדו על יורדי הים בזעפו והוא גם אל הגשמים, הפריחה והפריון — אל החיים. במורד ההר, בקרבת מערת אליהו, נמצאה כתובת עתיקה ובה שם "האל הגדול הדד".

נפנה עתה לעמק, לתלים הניצבים בו עד היום כעדים לישובים קדומים. נצטמצם ב־3 מהם המהוים כעין משולש קטן לאורך הקישון:

ת ל א ב ו - ה ו א מ — היא צלמונה (ע"י גשר "של", בואכה חיפה), תל שאיננו בולט כבר כיום, כאחרים בסביבתו, בגלל הבתים החדשים שנבנו עליו אחרי שנחפר כולו. ב־1923 נתגלה בקרבת התל בית־קברות מתקופת הברזל (הישראלית). בראשית שנות השלושים נחפר התל ע"י מחלקת העתיקות המנדטורית.

ב־1952 בעקבות עבודות פיתוח של נמל הקישון נמצא בסביבת התל בית־קברות גדול מתקופה כנענית מאוחרת ונחפר בחלקו ע"י מחלקת העתיקות של מדינת ישראל. במחקר החומר שנתגלה וכן מתוך חומר אחר מגיעים למסקנה דלקמן — כל השטח הגדול, מעמק זבולון בדרום ועד צפונית לעכו, היה מיושב בצפיפות מהתקופות הקדומות עד לאחר התקופה הערבית.

הגורמים לצפיפות הישוב הם:

א. שטח גדול ורצוף של אדמת עמק פוריה וגשמים מרובים;
ב. החלוקה, שממנו הפיקו את צבעי התכלת והארגמן, הביא להתפתחות תעשיית אריגים צבועים באזור במשך דורות רבים. זהו גם מקור השמות הקדומים לאזור הזה ולארץ כולה — "פיניקיה" — "פויניקום" — ארגמן. "פורפיראה" — עיר הארגמן — שמה של חיפה הקדומה וגם "כנען" פירושו ארגמן.

ג. ספנות — ראשיתה בתקופת הברונזה, כספנות־חופים, המוצאת בשפכי הנחלים, נעמן וקישון, מקומות עגינה מתאימים, והאזור נעשה שער הארץ לים.

במסע צבאי מצרי ב־1300 לפנה"ס (בקירוב) — ע"י סתי 1 — לצפון ארץ כנען, בונים המצרים בסיס ימי־צבאי בצלמונה על זרוע הקישון, היא — "שיחור לבנת" (במצרית — "שיחור" — פירושו דלתא, שפך נחל, "לבנת" קישון — לפי דעת פרופ' מזר).

עם פלישת גוייהים — הפלשתים לארץ, הבוטחים בעליונותם הצבאית והכלכלית ובכוח ספנותם העולה גם על ספנות הפיניקים, הם הורסים את כל הבסיסים הצבאיים המצריים, בתוכם גם את צלמונה ובונים ישובי־פרוות.

עם התפתחות הספנות עוברת הבכורה לעכו, כעיר נמל מרכזית, וצלמונה הפלשתית נהרסת במלחמת דוד נגד הפלשתים ונבנתה מחדש ע"י שלמה. צלמונה הישראלית נהרסת שוב ב־815 (לפנה"ס) בפלישת הארמים לארץ ועומדת בהריסותיה עד לתקופה הפרסית. השרידים המעורבים בשכבה העליונה של התל מעידים על ישובים בתקופות ההלניסטית והרומית עד לתקופה הערבית.

ת ל ה ר ב ג' — (ע"י כפר חסידים) התל לא נחפר עדיין ולפי סקר מדעי נקבע כמיושב בתקופות הכנענית והישראלית. בזהו שם הישוב המקראי נחלקו הדעות, אם זוהי "חלקת" או "אכשף" — שתיהן נזכרות בתעודות מצריות קדומות, ושתיהן בגבולות נחלת שבט אשר. ת ל ע מ ר — (בצומת ג'למי ע"י הקישון, משקיף על פני שטחי המטעים שלנו בחרתיה). היא "גבע" הכנענית, הכלולה ברשימת הערים של תחותימס ה־3 (במאה ה־15 לפנה"ס) במסע הכיבוש לארץ כנען.

לפי הממצאים בתל, ללא חפירה שיטתית, מניחים החוקרים שהישוב נוסד בתקופה כנענית מאוחרת ונמשך בתקופת הברזל (ישראלית). אחר כך עובר הישוב לגבעה סמוכה המוכרת לנו בשמה הערבי אל־ח'ראתיה, היא שער־העמקים. בתקופה ההלניסטית (חשמונאים) ידועה כבר גבע כעיר הלניסטית־נכרית, ואחר כך בשם "גבע־הפרשים", על שם הפרשים

הוטרנים מחיל המלך הורדוס. בתקופה הביזנטית נזכרת גבע כמקום מושבו של הבישוף במאה הרביעית לספירה.

יש לציין שהישוב בשני האתרים שולט יפה על הדרך הראשית, שעברה מעיר הנמל עכו לעמק יזרעאל, לאורך הגבעות מצפון העמק. יתכן גם שבתקופה רומית-ביזנטית עברה דרך מצלמונה לגבע-פרשים, בתואי-הכביש הנוכחי, חיפה-יגור-ג'למי. בכל אופן, במדרון הכרמל לאורך הכביש במחצבת "נשר" ובגבעת המשטרה בג'למי, נמצאו ארונות-קבורה רבים מחרס שרוף וארון מעופרת מאותן תקופות. אכן, כל הסימנים מעידים כי אמנם במלחמות וכיבושים נהרסו ישובים, אבל נבנו שוב "על תלם" — כלומר על חורבות הישוב הקודם, מה ששיווה את הצורה האופינית לתל, השונה מגבעה טבעית.

כך גם היה במאות הראשונות לכיבוש הארץ ע"י הערבים, שהביאו גם גידולים חקלאיים חדשים כגון קנה-סוכר. גם הצלבנים נאלצו לנהוג בסובלנות כלפי החקלאים, שרובם לא היו נוצרים, מתוך דאגה לאספקת תוצרת חקלאית, שאמנם לא היתה רבה בכמותה, אבל באיכותה וברב-גוניותם של פירותיה נתפרסמה חקלאות הארץ באירופה של אז (ביחוד בגלל קנה הסוכר, שהפריזו בחשיבות ערכו).

המפנה הגורלי, שהביא לחורבן הארץ והחקלאות, בא כתוצאה מצירוף גורמים שונים. הארץ הפכה לפרובינציה נידחת בממלכה מוסלמית (לא ערבית) גדולה, שמרכז שלטונה בקהיר ואחר כך בקושטא.

הארץ היתה למעשה בידי שליטים מקומיים רודפי-בצע, שמתוך תאומם להתעשר מהר במשך שלטונם הקצר הנהיגו משטר מיסים חמסני, שהוריד את החקלאות לשפל המדרגה. גרועה מזה היתה מדיניותם כלפי שבטי הבדוים, שמאז ומתמיד נעשה הכל בכדי לבלום את חדירתם לארץ, — אולם שליטים רודפי-בצע אלה, המסוכסכים בינם לבין עצמם ועם השלטון המרכזי, מצאו בעלי-ברית בשבטי הבדוים ונתנו להם לעשות כטוב בעיניהם בישוב החקלאי. התוצאות הבלתי-נמנעות לא אחרו לבוא. הבדוים פשטו ללא-מעצור במסעות של שוד והרס, עלו בהמוני-עדריהם על שדות זרועים והטילו מס-חסות על הכפרים. הפלחים חסרי-האונים עזבו את העמקים והתרכזו בישובי-הרים הנוחים יותר להתגוננות. ניקוז הנחלים הסדיר בעמקים הוזנח וגרם להתהוות שטחי-ביצות גדולים. כך עמדו העמקים יזרעאל וזבולון בשממונם ובעזובתם מאות בשנים, עד אשר נמצא להם גואל בדמות אנשי המחנה החלוצי, שלא נרתעו מפגעי הביצות וחוסר הבטחון והשקיעו כל מרצם ויוזמתם בבנין ישובים בתוכם. וזכות ראשונים ליגור בגאולות עמק זבולון מעזובתו, והחזרת עטרת נופו החקלאי ליושנה.